

CYSTERSKIE UKŁADY WODNE I ICH ZNACZENIE DLA Kształtowania Krajobrazu

Małgorzata Milecka ✉

Katedra Projektowania i Konserwacji Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, ul. Głęboka 28, 20-612 Lublin

ABSTRAKT

Usytuowanie opactwa w dolinie rzeki, z dość bogatym systemem dopływów uznaje się za zasadę lokacji cysterskich: *Bernardus valles, colles Benedictus amabat, Franciscus vicos, magnas Dominicus urbes* („Bernard kochał doliny, Benedykt zaś wzgórza, Franciszek miasteczka, Dominik wielkie miasta miłował”). Dolina dawała podstawę rozwoju przestrzennego i prowadzenia gospodarki rolnej w oparciu o żyzne tereny, a w tym specjalizowali się cystersi. W staraniach o podniesienie efektywności produkcji docenili znaczenie wody, nie tylko intensyfikując gospodarkę stawową, ale także czyniąc z wody główną siłą napędową dla urządzeń mechanicznych: młynów, foluszy itp., a więc praktycznie stworzyli nowoczesny wiejski „przemysł” spożywczy, z gorzelnictwem, browarnictwem i solowarstwem włącznie. Współcześnie w krajobrazie pocysterskim, pomimo wielowiekowego, gospodarczego wykorzystywania walorów środowiskowych wciąż jeszcze możemy odnajdywać właściwie funkcjonujące systemy przyrodnicze oraz ślady kompleksowo zagospodarowanych układów wodnych. Zakon poprzez rozwiązania stosowane w swoich dobrach na terenie całej Europy, nie tylko na poziomie gospodarczym i społecznym, ale także ekologicznym, w bardzo charakterystyczny i istotny sposób dokonał przebudowy krajobrazu, znacznie go wzbogacając.

Słowa kluczowe: cystersi, opactwo, dolina, gospodarka wodna, krajobraz kulturowy

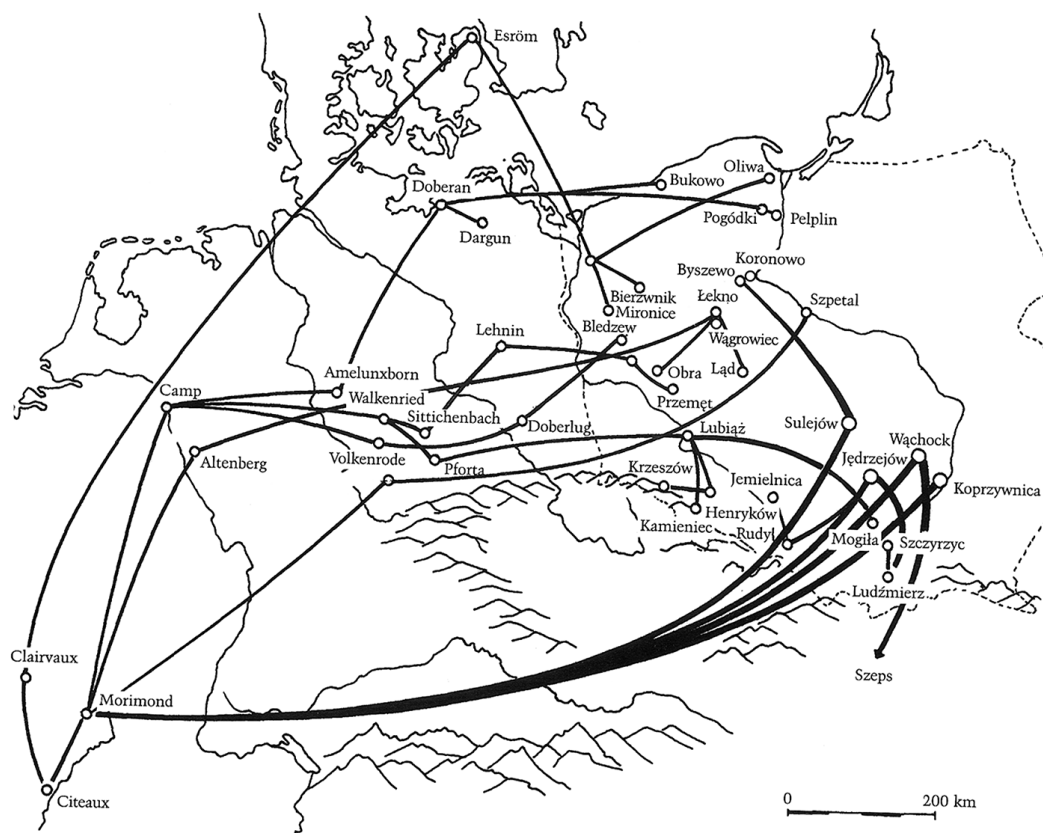
WPROWADZENIE – CYSTERSI I ICH ROLA W ZAGOSPODAROWANIU TERENÓW OTWARTYCH EUROPY

Pierwsze założenie cysterskie początkowo było nazywane Nowy Klasztor – *Novum monasterium*, ale od roku 1119 nosiło nazwę pochodzącą od miejsca, na którym zostało zbudowane – Citeaux, stając się macierzą największego zreformowanego zakonu kontemplacyjnego w średniowieczu (ryc. 1). W ciągu kilku lat Citeaux założyło cztery podległe mu klasztory (proto-opactwa): Pontigny, Clairvaux, Morimond i La Ferte, które wkrótce potem zaczęły prawdziwą akcję zakładania nowych, podległych sobie domów klasztornych. Zakon rozrastał się bardzo szybko, obejmując swoim

zasięgiem tereny od Portugalii po Szwecję, od Irlandii po Estonię i od Szkocji po Sycylię, w roku 1342 r. liczba opactw wzrosła do ponad siedmiuset [Lawrence 2005]. Tak wielka skala zasięgu wiązała się z programowym i kompleksowym przekształcaniem krajobrazu pozostającego we władaniu cystersów – współcześnie zjawisko to określamy, jako *melioratio terrae*.

Św. Bernard z Clairvaux uznawany jest za najbardziej wpływowego cystersa, który w istotnym stopniu uformował zgromadzenie, nadając mu ideowy kierunek rozwoju. Klasztor w Clairvaux, któremu przewodził jako pierwszy opat, oraz opactwo w Morimond (Burgundia) zostały ufundowane w 1115 r. One też są pramatkami dwudziestu sześciu opactw cysterskich, położonych na obszarze obecnego terytorium Polski,

✉ e-mail: eko_styl@op.pl

Ryc. 1. Drogi filiacyjne polskich cystersów (odrys autorki wg J. Zachwatowicza i A. M. Wyrwy)¹
Fig. 1. Filiation paths of Polish Cistercians (author's copy based on J. Zachwatowicz and A.M. Wyrwa)

z czego, co warto podkreślić, cztery opactwa (Jędrzejów, Sulejów, Wąchock i Koprzywnica) są bezpośrednimi filiami Morimond. Tu zatem pojawiają się interesujące analogie w zagospodarowaniu przestrzennym, w tym także w wykorzystaniu warunków wodnych i ich kształtowaniu.

Do wielkich zasług cystersów zalicza się budowę nowego typu gospodarki rolnej i nowego systemu gospodarowania przynależnymi ziemiami, który bezpośrednio wpłynął na tereny dotychczas niezagospodarowane, oraz stworzenie nowych zasad zagospodarowania terenów rolnych, zazwyczaj położonych w dolinach rzek lub w bliskim ich sąsiedztwie. Zakonicy zgodnie z regułą mieli żyć z pracy własnych rąk, zakładali więc na objętej w posiadanie ziemi wielkie gospodarstwa rolne, dochodzące nawet do 3000 hek-

tarów (*grangie*), na których uprawiali różne gatunki zbóż, prowadzili hodowlę bydła i owiec (zwykle przy pomocy braci świeckich – konwersów). Sprawnie przeprowadzali kolonizację nieużytków i terenów leśnych oraz mokradeł. Jako zakon feudalny znali korzyści płynące z dobrego gospodarowania i planowego zagospodarowania wód (strumieni, rzek, a nawet mokradeł). W staraniach o podniesienie efektywności produkcji docenili znaczenie wody nie tylko intensyfikując gospodarkę stawową, ale także czyniąc z wody główną siłą napędową dla urządzeń mechanicznych: młynów, foluszy, a więc praktycznie stworzyli nowoczesny wiejski „przemysł” spożywczy, z gorzelnictwem, browarnictwem i solowarstwem włącznie (wszystko w oparciu o energię wody). Dziś ślady tego zagospodarowania, niekiedy o zapomnianym histo-

¹ Za: E. Luźniewska, Z. Świechowski, R. Kunkel, Architektura opactw cysterskich. Małopolskie filie Morimond, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2008, s.10.

rycznym rodowodzie często giną, ustępując miejsca nowym formom i funkcjom, całkowicie tracąc dawne tradycje i wartości. W ten sposób niszczone są relikty rozwiązań historycznych, świadczących o naszym dziedzictwie krajobrazowym o średniowiecznej proveniencji i tak ważnych powiązaniach europejskich. Wzorce przyniesione na nasz grunt przez cystersów zawsze miały swoje źródło w opactwach macierzystych, choćby z uwagi na wymianę doświadczeń podczas spotkań kapituły czy obowiązkowych wizytacji klasztorów. Istnieją dokumenty świadczące o przekazywaniu pomiędzy opactwami między innymi doświadczeń budowlanych i inwestycyjnych, skutkujące analogiami rozwiązań technicznych i zjawiskiem kształtowania krajobrazu według jednolitego programu, który dziś moglibyśmy określić „cysterskim”.

MATERIAŁ I METODY

Artykuł obejmuje analizę istniejących i skasowanych opactw cysterskich (męskich) położonych we współczesnych granicach Polski, pod kątem wykorzystania warunków wodnych, oraz zachowanych śladów dawnego zagospodarowania w kontekście bogactwa przyrodniczego prezentowanych terenów. Do analizy wykorzystano zdjęcia lotnicze, mapy topograficzne, materiały dotyczące obszarów chronionych w Polsce oraz własne badania terenowe. Istotnym elementem pracy jest analiza porównawcza polskich lokacji do francuskich rozwiązań modelowych w Clairvaux i Morimond, które jako macierze od wieków stanowiły swoisty wzorzec zagospodarowania przestrzennego, każdorazowo realizowany w opactwach cysterskich w odpowiednim dostosowaniu do zastanych warunków środowiskowych. Prezentacja tych powiązań pokazuje, jak istotne dla badania ewolucji krajobrazu są nadal ślady rozwiązań przestrzennych wywodzących się od tego wielkiego zgromadzenia oraz jak liczne obszary (często o bardzo wysokich walorach przyrodniczych) stanowią wynik planowanej gospodarki prowadzonej przez cystersów na terenie całego kontynentu.

CYSTERSI NA ZIEMIACH POLSKI

J. Kłoczowski [2007] właśnie zdolnościom cystersów w rozwijaniu gospodarki kraju przypisuje główny powód sprowadzenia ich w XII w. na tereny wymagające

podniesienia kultury rolnej i generalnego zagospodarowania – pisze nawet o znacznym udziale tego zakonu w autentycznym „skoku” gospodarczym Polski XIII w. Cystersi wyróżnili się silną ekspansywnością, bowiem po dwóch pierwszych opactwach w Łeknie i Brzeźnicy (Jędrzejowie) założonych około roku 1150, w latach 1163–1198 zostało ufundowanych siedem wielkich opactw cysterskich: w Sulejowie, Koprzywnicy, Wąchocku, Łądzie, Lubiążu oraz Kołbaczu i Oliwie. W XIII w. fundowano kolejne opactwa: w Mogile, Szczyrzycu, Pelplinie, Koronowie, Paradyżu, Henrykowie i Krzeszowie [Kłoczowski 2000]. Od XII do końca XIII w. w obrębie dzisiejszych granic Polski ufundowano 26 opactw cysterskich linii męskiej, później nie przybywało już nowych fundacji. Klasztory te wywodzą się z dwóch linii filiacyjnych tj. Morimond i Clairvaux, przy czym jedynie Kołbacz, Mironice, Bierzwnik oraz Oliwa to filie Clairvaux, pozostałe należą do linii Morimond (ryc. 1) [Wyrwa 1999].

Cystersi swój przestrzenny program użytkowy, każdorazowo realizowali wybierając sobie miejsce nad rzeką otoczone lasami, wolne od zagrożenia przed powodzią, ale o potencjalnie dobrych warunkach wodnych. Konsekwentnie komponowali w nie swoją zabudowę, którą z czasem rozszerzali, a otaczając ją środowisko przekształcali i udoskonalali [Holeczko 1991]. Za generalną zasadę lokacji cysterskich uznaje się usytuowanie opactwa w dolinie rzeki, z dość bogatym systemem dopływów, często w tzw. bramie dolinnej, nad dopływem do większej rzeki. Takie położenie dawało podstawę rozwoju przestrzennego i prowadzenia gospodarki rolnej w oparciu o żyzne tereny i maksymalne wykorzystanie energii wody. Warto tu wspomnieć kwestie natury polityczno-ekonomicznej, dotyczące faktu nadań ziemskich przez wielkich fundatorów, oferujących zakonowi do zasiedlenia tereny zaniedbane, najgorzej zagospodarowane lub też opuszczone i wymagające ogromnych nakładów pracy w celu włączenia ich do obszarów produkcyjnych, mogących w przyszłości przynosić dochód [Kinder 2002].

GOSPODARKA WODNA W OPACTWACH CYSTERSKICH

Analiza topograficzna usytuowania opactw świadczy o tym, że cystersi zajmowali na swe klasztory zawsze tereny posadowione tak, by pomimo bezpośredniego

położenia w dolinie zająć miejsce nieco wyniesione, a więc zabezpieczone przed powodzią. Często były to lokalne wyniosłości, bądź niewielkie stoki. Kościół jako najważniejszą budowlę wznoszono – jeśli tylko warunki na to pozwalały – na najwyższym miejscu terenu wybranego pod lokację opactwa, orientując go ku wschodowi (zwykle z niewielkimi odchyleniami wynikającymi z warunków topograficznych). Jednak, co interesujące, analizy topograficzne terenów pokazują, że cystersi na lokację klasztoru nie wybierali najwyższego wyniesienia w dostępnej im okolicy, zwykle w okolicy zabudowań opactwa znajdowało się wzgórze lub pasmo wzgórz (osłaniające zabudowę klasztorną (górujące nad nią). Najprawdopodobniej w wyborze miejsca ważniejsze były takie warunki, jak szerokość doliny, orientacja rzeki i jej nurt, a przez to jej dostępność i możliwość „ujarzmienia” cieków.

Zapotrzebowanie na wodę w klasztorze można przypisać do trzech kategorii: liturgicznej, użytkowej i gospodarczej. Wykorzystywanie w liturgii to woda święcona. Na cele użytkowe zaś składają się: woda do spożycia, higieny, obsługi kanalizacyjnej klasztoru. Źródłem wody do tych celów była zwykle usytuowana w wirydarzu fontanna (lavabo). Z oczywistych względów dostarczała świeżej i zdanej do spożycia wody, ujmowanej bądź bezpośrednio, bądź też z najbliższego czystego źródła. Ukształtowanie powierzchni terenu określało, jak miał być zbudowany (czasem na kilka mil długi) rurociąg i jak miała wyglądać fontanna. System mógł składać się z budynków ze studniami, zbiorników i osadników, zabezpieczenia na wypadek przyływu, zastawek i zaworów redukujących ciśnienie i tym podobnych i było oczywistym, że musiał zostać zaprojektowany i wykonany przed – lub w czasie – budowy opactwa [Kinder 2002]. Woda do celów gospodarczych napędzała młyny, kuźnie i inne urządzenia techniczne, przepływała przez cały system kanałów w ogrodach użytkowych. Rolniczy charakter większości wykorzystywanej przez cystersów ziemi wymuszał irygację lub drenaż oraz konieczność zapewnienia odpowiedniej ilości wody dla zwierząt. Dodatkowo zakładano hodowle rybne, które były istotnym składnikiem systemu zarządzania wodą, często budowano bardzo rozległe zespoły stawów w celu ulepszenia zarządzania wodą i pozyskiwania ryb – ważnego składnika klasztornej diety. Tak szeroki wachlarz zapotrzebowania klasztoru w wodę

wymagał sprawnego systemu doprowadzającego i odprowadzającego – zwykle istniały dwa systemy zaopatrywania w wodę. Pierwszy to „system zewnętrzny”, ujmujący pobliską rzekę w układ piętrzeń i kanałów, by wytworzyć moc zdolną zasilić młyny i kuźnie. Rzeka poza funkcją poboru wody pełniła również rolę kanału ściekowego, do którego zużyta w klasztorze woda zostawała odprowadzona kanałami otaczającymi i biegnącymi pod opactwem. Drugim był „system wewnętrzny”, składający się z rur rozprowadzających czystą wodę po całym opactwie, płynącą pod ciśnieniem ze źródła położonego na zboczu doliny. Takie rozwiązanie wymagało względnie skomplikowanego i rozległego systemu rur i filtrów. Warto dodać, że w wielu klasztorach stare systemy „zarządzania wodą” ukryte są głęboko pod warstwą ziemi i roślinności [Milecka 2008, 2009].

Polskie opactwa nie były dotychczas objęte kompleksowymi badaniami systemów wodnych i kanalizacyjnych, choć pojedyncze badania archeologiczne przeprowadzane na terenie poszczególnych obiektów przynoszą interesujące odkrycia również w zakresie ich funkcjonowania. Większość opactw (m.in. Jędrzejów, Wąchock, Koprzywnica i Sulejów) posiada zabudowę usytuowaną poniżej potwierdzonego istnienia źródła lub źródeł, które pod naturalnie powstałym ciśnieniem ze względu na różnicę poziomów mogły zaopatrywać zabudowę w wodę. Niestety kanały te, jako otwarte rowy coraz częściej niemożliwe są do odnalezienia w terenie, niemniej ich ślady możemy odczytać na archiwalnych planach (Wąchock, Sulejów, Koprzywnica).

WARUNKI PRZESTRZENNE LOKACJI KLASZTORÓW CYSTERSKICH NA TERENIE POLSKI

Pod względem topograficznym polskie opactwa cysterskie były lokowane na terenach równinnych lub też na niewielkich wzniesieniach przylegających do dolin lub obniżeń związanych z istnieniem wód otwartych, zwykle pośród rozległych obszarów mokradłowych lub bagiennych. Wyraźnie wyodrębniający się pod względem położenia jest klasztor w Szczyrzycu – ze względu na lokalizację w terenie górzystym – ale i on zajmuje dolinę, umożliwiającą budowę stawów i prowadzenie gospodarki właściwej zakonowi.

A.M. Wyrwa [1999] stwierdza, że wszystkie opactwa były lokowane przy pierwszo- lub drugorzędnych szlakach komunikacyjnych. W kontekście powiązań komunikacyjnych trzeba zauważyć, że w średniowieczu, a także w następnych wiekach, ważnymi „ciągami komunikacyjnymi” były rzeki, a te jak wiemy niejako zrosnięte są z cysterskimi opactwami (ryc. 2). Fakt istnienia w ich pobliżu przepraw i punktów, gdzie pobierano cło, to warty przytoczenia kolejny dowód umiejętności i gospodarczo uzasadnionego lokowania klasztorów.

Analiza lokalizacji opactw cysterskich na ziemiach Polski skłania do dokonania ich klasyfikacji ze względu na położenie w krajobrazie – tj. na: górskie (Szczyrzyc), wyżynne (Mogiła, Rudy, Kamieniec Ząbkowicki, Jemielnica, Koprzywnica, Henryków, Jędrzejów, Krzeszów, Wąchock, Sulejów i Lubiąż) oraz nizinne

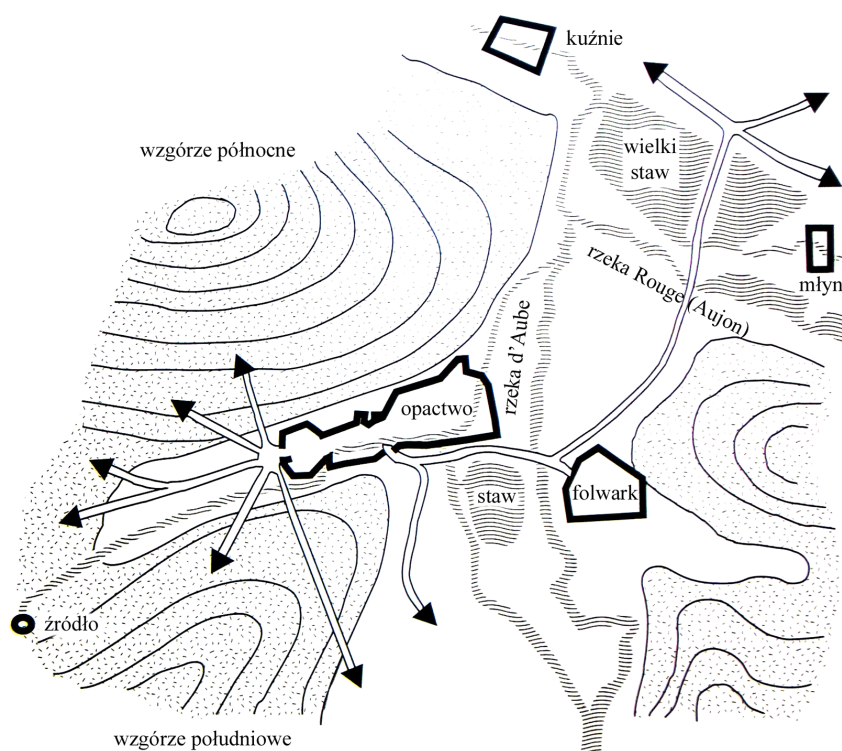
(Przemęt, Obra, Łąd, Paradyż, Bledzew, Wągrowiec, Mironice, Bierzwnik, Koronowo, Kolbacz, Pelplin, Oliwa i Bukowo Morskie)². Zestawienie to w połączeniu z sytuacją w dolinie daje interesujące wyniki, które w powiązaniu z analizą uwarunkowań przestrzennych zaobserwowanych w opactwach macierzystych, modelowych dla naszej grupy założeń (Clairvaux i Morimond) pozwala na ukazanie zależności pomiędzy położeniem opactwa w środowisku a kierunkami jego rozwoju. Istotne jest tu przeanalizowanie charakteru doliny rzecznej, z którą związane jest opactwo oraz określenie jej szerokości i charakteru zboczy (ryc. 3). Clairvaux – udokumentowane w bogatej ikonografii na wszystkich etapach swego rozwoju i dlatego stanowiące dobry przykład – jest ulokowane w dolinie z bardzo interesującym, rozbudowanym przez cystersów układem wodnym.

Ryc. 2. Opactwa cysterskie na tle układu wodnego Polski (zarysami krzyży oznaczono opactwa zachowane w warstwie reliktovej)

Fig. 2. Cistercian monasteries in relation to Poland's water system (cross-shaped silhouettes mark monasteries preserved only in their relic form)

² Opactwa wymieniono w porządku usytuowania w układzie równoleżnikowym, od południa ku północy.

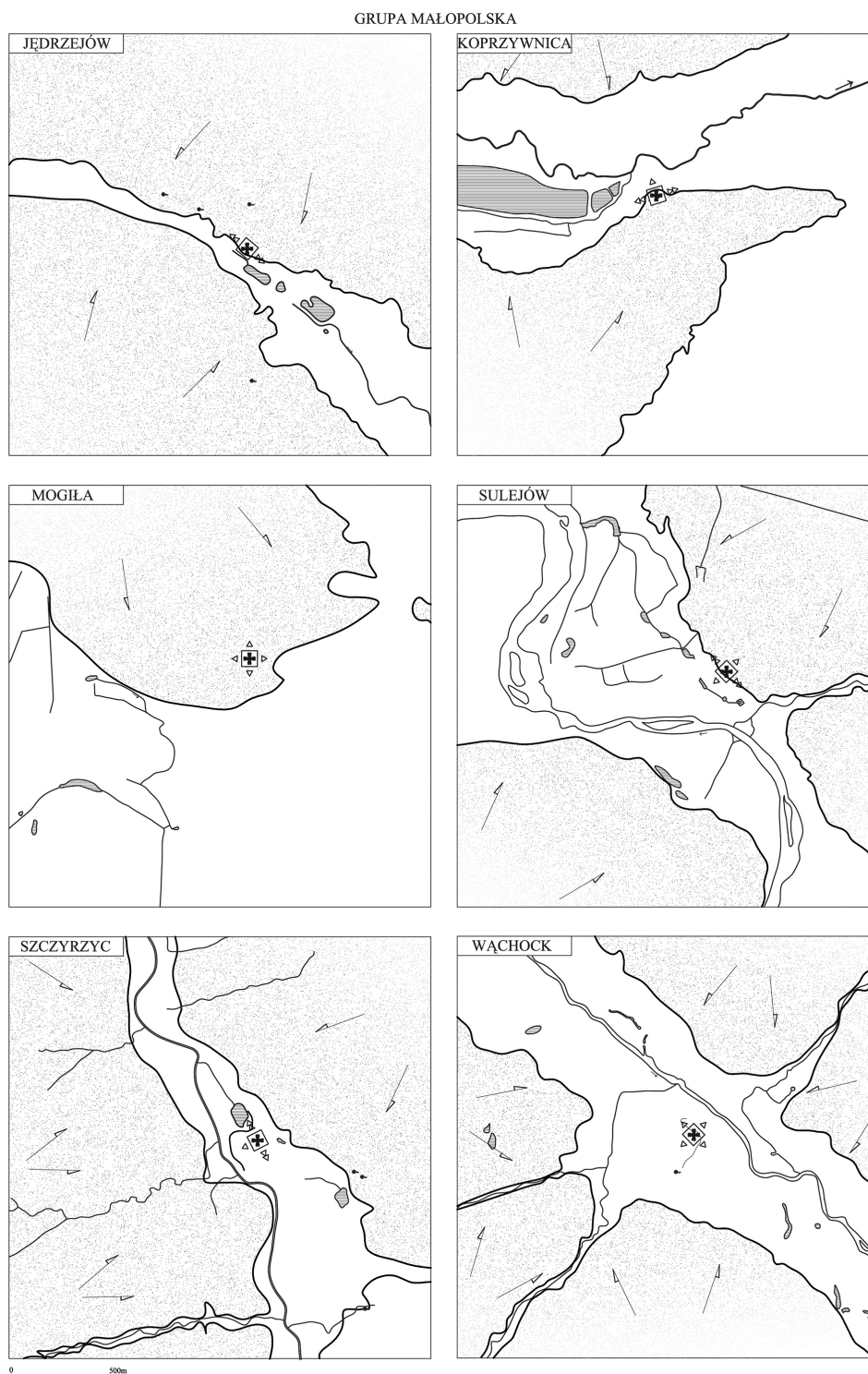
Ryc. 3. Modelowa lokacja Clairvaux I (1115–1134) na tle uwarunkowań przyrodniczych i sieci dróg (zbiory muzeum w Clairvaux, odrys M. Milecka)

Fig. 3. Exemplary location of Clairvaux I (1115–1134) in relation to environmental conditions and road network (Clairvaux museum resources, copy by M. Milecka)

Do idealnie odczuwalny jest tu klimat doliny, która zgodnie z cysterską zasadą skrywa zabudowę klasztorną – dość wysokie skarpy zboczy ukierunkowały rozwój opactwa osiowo wzdłuż mniejszego ciek, ku jego ujściu do rzeki Aube. Taka lokacja klasztoru przy ujściu mniejszego ciek do większej rzeki będzie wyraźna w kilku polskich opactwach: Jemielnicy, Lubiążu, Sulejowie, Wąchocku czy Wągrowcu. Rozwój przestrzenny, jaki związany był z takim położeniem można określić jako pasmowo-promienisty, uwarunkowany przebiegiem ciek, ale nieograniczony nadmiernie przez zbocza wąskiej doliny, co z kolei odnajdziemy w Morimond. Bez wątpliwości uwarunkowania te doprowadziły do wręcz linearnego rozwoju założenia (określony na szkicach jako pasmowy). Wąska dolina rzeki Flambart uniemożliwiła rozbudowanie układu wodnego rzeki i puszczenie jej kilkoma nurtami tak, by zasilala wszystkie niezbędne urządzenia. Cystersi wybudowali powyżej opactwa sztuczną zaporę, gromadzącą

duże masy wody. Było to jedyne możliwe rozwiązanie dla zapewnienia odpowiedniej siły całemu systemowi kanałów, prowadzących wody napędzające różnorodne urządzenia opactwa. Sytuację analogiczną odnaleźć można w Jędrzejowie i Mogile, ale filozofia budowania pięter wodnych powyżej opactwa jest obecna w także w Koprzywnicy i Wąchocku.

Wobec zaprezentowanych obserwacji dokonano analiz sytuacji opactw polskich, uwzględniając układ wodny i ukształtowanie terenu, jako dwa czynniki, które w dużej mierze zdeterminowały rozwój przestrzenny zespołów cysterskich. W związku z naturalnym związkiem charakteru lokacji (górskie, wyżynne, nizinne) szkice sytuacyjne przedstawiono w uporządkowaniu uwzględniającym przynależność do poszczególnych grup związanych z lokowaniem w historycznych dzielnicach Polski – lokacje górskie i wyżynne związane są z opactwami małopolskimi i śląskimi, a nizinne z wielkopolskimi i pomorskimi.

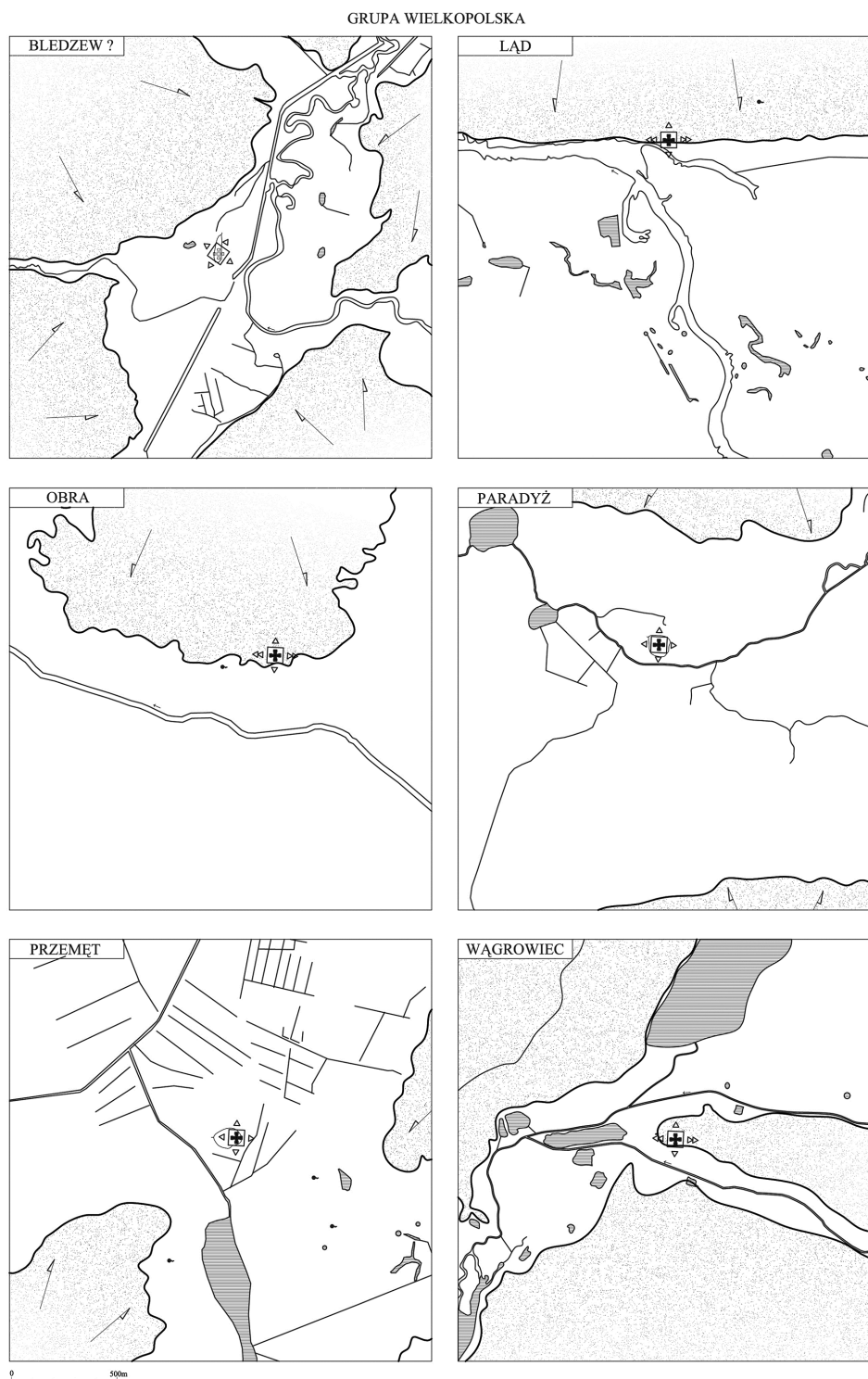
Ryc. 4. Szkice sytuacyjne miejsca w dolinie opactw grupy małopolskiej [za Milecka 2009] (oznaczenia zob. ryc. 7)

Fig. 4. Site plan of a location in the valley of monasteries of the Lesser Poland group [after Milecka 2009] (explanations see fig. 7)

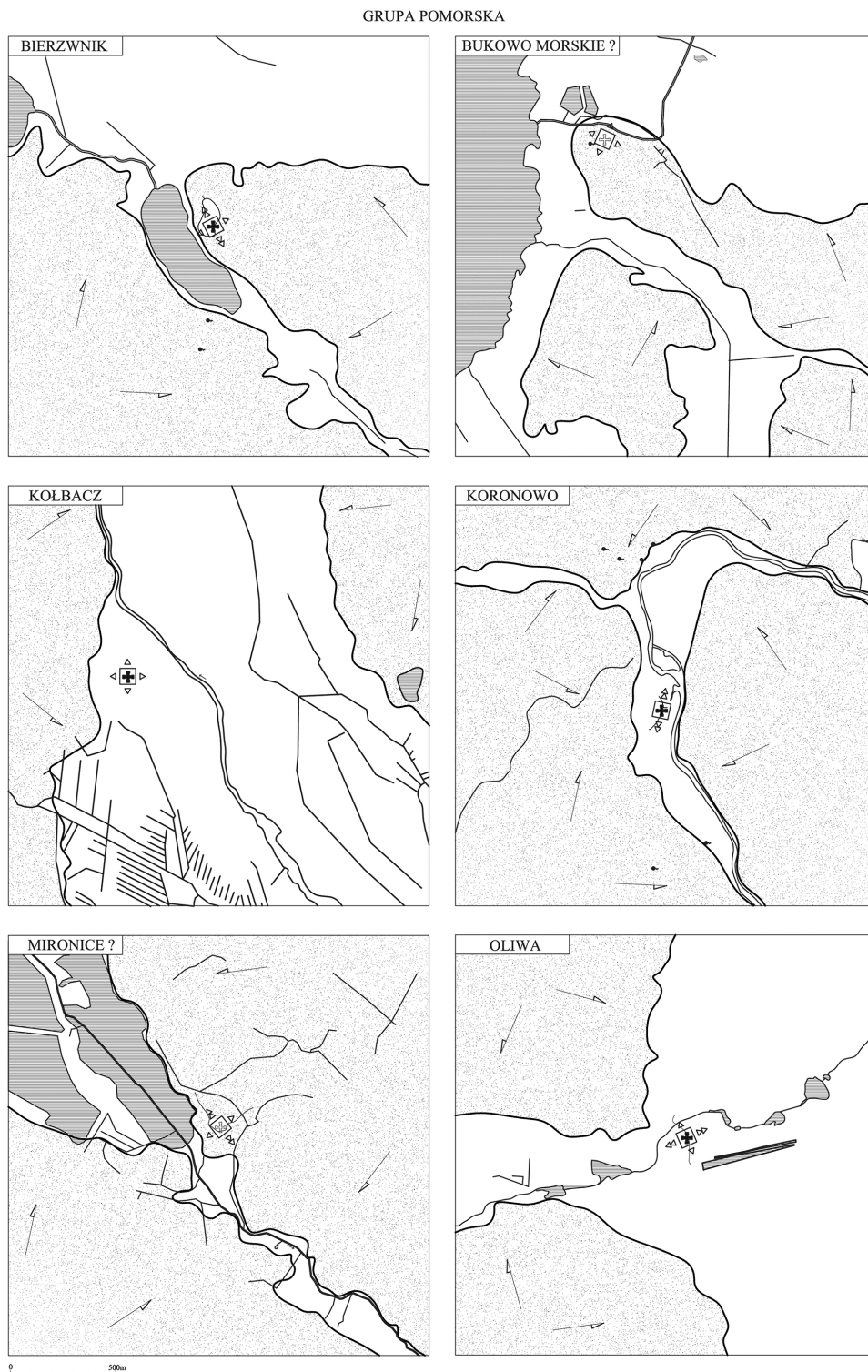
Ryc. 5. Szkice sytuacyjne miejsca w dolinie opactw grupy śląskiej [za Milecka 2009] (objaśnienia zob. ryc. 7)

Fig. 5. Site plan of a location in the valley of monasteries of the Silesia group [after Milecka 2009] (explanations see fig. 7)

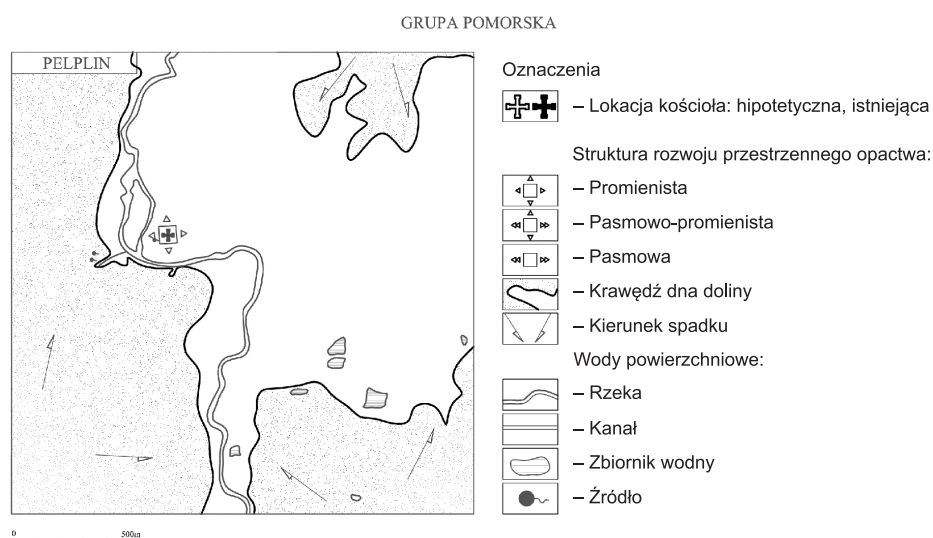
Ryc. 6. Szkice sytuacyjne miejsca w dolinie opactw grupy wielkopolskiej [za Milecka 2009] (objaśnienia zob. ryc. 7)

Fig. 6. Site plan of a location in the valley of monasteries of the Greater Poland group [after Milecka 2009] (explanations see fig. 7)

Ryc. 7. Szkice sytuacyjne miejsca w dolinie opactw grupy pomorskiej [za Milecka 2009]

Fig. 7. Site plan of a location in the valley of monasteries of the Pomerania group [after Milecka 2009]

Ryc. 7. cd.

Fig. 7. cont.

Wyciągając wnioski z przedstawionych analiz należy zwrócić uwagę, że w grupie opactw związanych z terenami górskimi i wyżynnymi starano się sytuować opactwa na krawędzi doliny, powyżej strefy zalewowej. Wyspowe położenie w obrębie dna doliny odnotowujemy w Szczyrzycu i Wąchocku (w grupie małopolskiej) oraz w Henrykowie, Kamieńcu i Lubiążu (w grupie śląskiej). W wymienionych opactwach, w celu zabezpieczenia przed powodzią bądź sytuowano zabudowę w obrębie wyniesień w dolinie, bądź też rozbudowywano obwodowo układ wodny (np. system stawów w Wąchocku). W grupie lokacji nizinnych odnajdujemy sytuacje bardzo podobne do opisanej w Cîteaux, zwykle trudno było tu jednoznacznie wyznaczyć krawędź doliny ze względu na jej znaczne wypłaszczenie. W sytuacji, gdy lokacja następowała w obrębie dna doliny starano się zająć miejsce jak najbardziej wyniesione i w bliskim sąsiedztwie rzeki, co obserwujemy na szkicach: Przemętu, Paradyża, Bledzewa. Warto dodać, że we wszystkich nizinnych lokacjach w stopniu znacznie większym niż w wyżynnych rozbudowywano i przebudowywano układy wodne, gwarantując sobie z jednej strony jak najbezpieczniejsze warunki życia, z drugiej zaś możliwość jak najefektywniejszego wykorzystania energii wodnej, niezbędnej do prowadzenia gospodarki klasztornej. Stosunkowo mniejsze różnice poziomów

retencjonowanej wody, jakie można wykorzystać na nizinach, starano się rekompensować licznymi piętrzeniami i rozdzieleniem nurtu rzecznoego na liczne koryta.

ZNACZENIE DZIAŁALNOŚCI CYSTERSÓW DLA Kształtowania krajobrazu polski

We wszystkich przypadkach w krajobrazie związanym z zabudową klasztorną nadal są czytelne (choć w różnym stopniu) elementy cysterskiego porządku przestrzeni, z kompleksowym zagospodarowaniem dolin, relikdami stawów rybnych i ogrodów oraz kompleksów leśnych, co prawda odsuniętych od murów opactw, ale nadal rysujących się w tle sylwet klasztorów. Niestety, jednocześnie następuje coraz większe zacieranie historycznych powiązań przestrzennych klasztorów z otoczeniem i coraz większa urbanizacja przestrzeni wokół nich. Najrozleglejsze tereny dolinne bez wątpienia towarzyszą opactwom zlokalizowanym na terenach najmniej zurbanizowanych, ich malownicze położenie oraz najlepiej zachowany, złożony układ wodny (w wielu miejscach nadal funkcjonujący) oraz współczesna zabudowa odsunięta na tyle daleko by nie degradować wewnętrznych powiązań widokowych powodują, że tu ducha cysterskiego w krajobrazie możemy poczuć najsilniej. Najbardziej

bolesne jest „oderwanie” opactwa od rzeki i izolowanie z doliny, z którym przez wieki było niejako zrośnięte. Dzieje się to na skutek zmian granic zespołów, urbanizacji terenów położonych w dolinach, oraz nowych form zagospodarowania zupełnie zacierających historyczne kompozycje.

Racjonalna gospodarka prowadzona przez cystersów nieprzerwanie od końca XII do początku XIX w. we wszystkich opisanych opactwach skutkuje konsekwentnie ukształtowanym krajobrazem kulturowym i dobrym stanem środowiska przyrodniczego. Dowodem na to są analizy obszarów przyrodniczo chronionych, jakie aktualnie obowiązują w rejonach opactw cysterskich na terenie całej Polski. Wynika z nich, że na 21 przypadków (zachowanych czytelnych zespołów lub też tylko ich reliktyw), opactwa cysterskie położone są w obrębie niezwykle wartościowych terenów przyrodniczo chronionych, lub też w bardzo bliskim ich sąsiedztwie, w tym 12 na terenach Natura 2000 (SOOS i OSOP) lub w ich pobliżu. Są to: Bierzwik, Bukowo Morskie, Henryków, Kołbacz, Krzeszów, Łąd, Lubiąż, Mironice, Oliwa, Paradyż, Przemęt, Sulejów.

Głębsza analiza zasięgów obszarów chronionych może skłaniać do wniosków, że polityka w tym względzie powinna ewoluować w kierunku ochrony całych systemów przyrodniczych, szczególnie związanych z dolinami w celu ochrony kompleksowej – systemowej, a nie jedynie izolowanych (wyspowych) grup roślinności o najwyższym potencjale biologicznym. W tym kontekście dziwi częściowy brak ochrony ekosystemów dolinnych wybranych opactw. Skłania to do wnioskowania o podjęcie prac nad korygowaniem zasięgów tych obszarów i wprowadzeniem form ochrony uwzględniających rolę opactw cysterskich w kształtowaniu krajobrazu Polski, a także przygotowanie zapisów prawnych umożliwiających ochronę krajobrazu kulturowego z nimi związanego. W chwili obecnej większość terenów, gdzie nadal istnieją czytelne relikty gospodarki cysterskiej (kompozycje zieleni, układy wodne, folwarki) położonych poza granicami terenów wpisanych do rejestrów zabytków, wobec generalnego braku planów zagospodarowania przestrzennego oraz braku kompleksowego rozpoznania pocysterskich krajobrazów kulturowych narażona jest na zniszczenie poprzez niewłaściwe użytkowanie terenu zacierające historyczne, niekiedy bardzo cenne formy przestrzen-

ne i związane z nimi nadal funkcjonujące powiązania przyrodnicze. Ten stan rzeczy należy jak najszybciej naprawić, jeśli chcemy, by te cenne zespoły przetrwały jako „żywe” obiekty w pięknym otoczeniu, a nie izolowane pomniki historii. Problemem są wciąż wadliwe procedury opracowywania planów zagospodarowania przestrzennego, nieuwzględniających ochronę historycznego dziedzictwa krajobrazowego.

PODSUMOWANIE

Analizując lokalizację opactw cysterskich na tle uwarunkowań przyrodniczych oraz realizowany przez cystersów program przestrzenny, nietrudno odnieść wrażenie, że zespoły te posiadają wciąż czytelny zapis średniowiecznej tradycji cysterskiej. W programie tym wydają się obecne idee współczesnej „architektury ekologicznej” [Wines 2008, s. 65–67]. W skrótowym wykazie podstawowych zasad architektury przyjaznej środowisku naturalnemu pojawiają się bowiem zalecenia, których obecność możemy bez trudu odnaleźć w cysterskich zespołach; są to m.in.:

- wznoszenie mniejszych budynków – konstrukcje architektoniczne w skromnej skali stanowią logiczną alternatywę dla megastruktur niszczących Ziemię i zasoby naturalne,
- tworzenie systemów magazynowania wody i umiejętne wykorzystywanie źródeł energii odnawialnej,
- właściwa dla regionu orientacja względem słońca i związane z tym lepsze warunki ogrzewania i chłodzenia oraz oświetlenia budynków,
- stosowanie materiałów i technologii budowlanych w ten sposób, aby zmniejszyć problemy związane z transportem i przetwarzaniem surowców w celu budowy obiektów oraz ponowne wykorzystanie istniejących budynków.

Na tym poziomie pojmowania cysterskiej filozofii kształtowania przestrzeni należy jeszcze zwrócić uwagę na integrację architektury i krajobrazu oraz zagadnienie łączenia budynków z dopełniającym je kontekstem przestrzennym. Jeśli architekturę uznajemy za zapis relacji człowieka ze środowiskiem i świadectwo jego idei, to obecne w krajobrazie opactw cysterskich artykułowanie symboliki natury jest niezwykle ważnym przekazem na poziomie cywilizacyjnym. Zapis ten we współczesnym krajobrazie bezwzględnie winien podlegać ochronie i promocji, powinien też słu-

żyć jako inspiracja do formułowania bardziej racjonalnych środowiskowo zasad zagospodarowywania krajobrazu dolinnego.

PIŚMIENNICTWO

- Holeczko, A. (1991). Dyskusja. [W:] E. Chojecka (red.). *Sztuka a natura. Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki przeprowadzonej 23–25 listopada 1989 roku w Katowicach. Oddział Górnośląski Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice*, 448–466.
- Kinder, T.N. (2002). *Cistercian Europe. Architecture of Contemplation. Grand Rapids – Cambridge*
- Kłoczowski, J. (2000). Cystersi w Europie Środkowo-wschodniej wieków średnich. [W:] A.M. Wyrwa, J. Dobosz (red.). *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 27–53.
- Kłoczowski, J. (2007). *Dzieje chrześcijaństwa polskiego. Świat Książki, Warszawa*.
- Lawrence, C.H. (2005). *Monastycyzm średniowieczny*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Łużyńska, E., Świechowski, Z., Kunkel, R. (2008). *Architektura opactw cysterskich. Małopolskie filie Morimond*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Milecka, M. (2008). Zarządzanie wodą w opactwach cysterskich. [W:] K. Gerlic (red.). *Architektura i technika a zdrowie*. Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 143-154.
- Milecka, M. (2009) *Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimond*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Milecka, M. (2009). *Opactwo cysterskie w Fontenay – model turystycznego wykorzystania założenia poklasztornego*, [W:] M.K. Leniartek (red.). *Terra incognita w turystyce*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław, 49–60.
- Wines, J., (2008). *Zielona Architektura*. Taschen, Kolonia.
- Wyrwa, A.M. (1999). *Powstanie zakonu cystersów i jego rozwój na ziemiach polskich w średniowieczu*. [W:] A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek (red.). *Monasticon Cisterciense Poloniae, t. I*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 27–54.

CISTERCIAN WATER SYSTEMS AND THEIR SIGNIFICANCE FOR SHAPING LANDSCAPE

ABSTRACT

Locating monasteries in river valleys with a considerable tributary system is regarded to be one of the rules for establishing Cistercian foundations : *Bernardus valles, colles Benedictus amabat, Franciscus vicus, magnas Dominicus urbes*.

A river valley provided opportunity for spatial development and land cultivation on fertile ground, something that Cistercian monks specialized in. In their efforts to raise effectiveness of their production, they did not underestimate the importance of water, not only by developing their fishing ponds, but also making water the main driving force for water mills and fulling mills, thereby promoting modern rural 'food' industry such as distilleries, breweries and open-pan salt production. In today's post-cistercian landscape, in spite of many centuries of economic landscape exploitation, we can still discover properly functioning natural systems and traces of comprehensively developed water systems. Using the solutions utilized in monasteries all around Europe, the Convent managed to enrich and shape landscape in a very considerable and unique way, not only on economic and social, but also ecological level.

Key words: Cistercians, monastery, valley, water resource management, cultural landscape